International Journal of Sanskrit Research 2019; 5(3): 115-116

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2019; 5(3): 115-116
© 2019 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 04-03-2019
Accepted: 06-04-2019

Dr. Debayan Banerjee
Department of Sanskrit,
APC College, Kolkata,
West Bengal, India

Correspondence
Dr. Debayan Banerjee
Department of Sanskrit,
APC College, Kolkata,
West Bengal, India

वाक्यपदीये स्फोटस्य स्वरूपम्

Dr. Debayan Banerjee

प्रस्तावना

वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति । वस्तुतस्तु स्फोटेनैवार्थवोधो भवतीति, तेषां मतम् । स्फुटति प्रकाशते अर्थोऽस्मादिति स्फोट:, वाचक इत्यर्थ: । अथवा स्फुटति अभिवक्ती भवत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटो नाम आद्यात्मक: शब्द: । स्फोटस्वीकारे युक्तिरपि वैयाकरणैरुक्ता । तथाहि एकस्मिन् पदे वर्णानां प्रत्येकमर्थस्य वाचकं न भवति । तथा सति द्वितीयादिवर्णानामुच्चारणमनर्थकं स्यात् । वर्णानां यौगपद्यमपि न सम्भवति, यतो वर्णानामुच्चारणमभिव्यक्तिर्वा क्रमेणैव भवति । येन क्रमेणानुभवस्तेनैव क्रमेण स्मरणे नियमो नास्ति । अतएव वर्णानां स्मरणेनापि यौगपद्यं न सम्भवति । एवं चार्थस्य वाचक: स्फोटो नादोऽभिव्यङ्ग्य: स्वीक्रियते ।

वाक्यपदीये भर्तृहरिणा स्फोटस्यालोचनं कृतम् । तेनोक्तम् – उपादानशब्देषु द्वौ शब्दौ भवत: । एक: शब्दानां निमित्तम्, अपरोऽर्थे प्रयुज्यत इति । नादरूपेण ध्वनिना स्फोटस्य सम्बन्धस्तेन विशेषत: प्रतिपादित: । स्फोटो नाम एको नित्योऽखण्डश्च । तथापि नादस्य क्रमिकत्वात् तत्रापि क्रम: प्रतीयते । तदुक्तम् –

> नादस्य क्रमजन्मत्वान्न पूर्वो न परश्च स: ।
> अक्रम: क्रमरूपेण भेदवानिव जायते ॥ इति ।

एवं च ध्वनिना स्फोटोऽभिव्यक्तो भवतीति गम्यते । निर्विभागोऽखण्ड: स्फोटात्मक: शब्दो यावद् बुद्धेर्विषयो न भवति, तावत् तेन कोऽपि व्यवहारो न सम्भवति ।
ननु स्फोटवादेऽपि आशङ्का भवति, ध्वनिना स्फोटस्याभिव्यक्ति: क्रमेण स्याद् युगप्द्वा? उभयपक्षेऽपि समान एव दोष इति । अस्य समाधानमुखेन भर्तृहरिणा उक्तम् –

> नादैराहितवीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।
> आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ इति ।

स्फोटविषये विविधानां मतानामुल्लेखोऽपि भर्तृहरिणा कृत: । केचिद् वदन्ति स्फोटेनाविभक्तरूपे ध्वनेर्ग्रहणं भवतीति । अन्ये पुन: वदन्ति इन्द्रियवद् ध्वनिरसंवेद्यरूपोऽपि शब्दग्रहे निमित्तं भवति । अपरे वदन्ति, सर्वदा ध्वने: स्फोटस्य च अभेदेन अनुभवो न भवति, कदाचिद् ध्वनेर्ग्रहणं भवति, स्फोटस्य तु नेति ।

ब्रह्मकाण्डे भर्तृहरिणा वाचकेषु उपादानशब्देषु शब्दद्वयं स्वीकृतम् । तत्र अभिन्नत्वेन प्रतीयमानमपि वस्तुत: शब्दद्वयं वर्त्तते । एक: शब्द: शब्दस्यापरश्चार्थवोधस्य कारणं भवति । प्रथमस्य ध्वनिरिति द्वितीयस्य च स्फोट इति संज्ञा । एवं च स्फोटार्थयो: सम्बन्धो वाच्यवाचकभाव:, ध्वनि-स्फोटयोश्च सम्बन्धो व्यङ्ग्य-व्यञ्जकभाव इति ।

ध्वनिना स्फोट: केन प्रकारेण व्यञ्जितो भवतीत्याचार्येण बहुधा दर्शितम् । तथाह्यत्र काचन आशङ्का भवति । एक एव ध्वनि: स्फोटस्याभिव्यक्तौ समर्थ इत्युक्ते द्वितीयादि ध्वनिनामुच्चारणमनर्थकं स्यात् । अन्त्य एव तथेति उक्ते सर्वेषामसामर्थ्यमविशेषात् । न ह्यन्ते वैलक्षण्यं किञ्चिदस्ति येन शक्यते वक्तुमनेनैवाभिव्यक्तिरिति । ध्वनीनां समुदायोऽपि न सम्भवति । ध्वनय: एकैकमुच्चार्य्यन्ते, प्रत्येकमुच्चरिता: प्रध्वस्ताश्च भवन्तीति न समावेश: । तस्मान्न ध्वनि: स्फोटस्याभिव्यञ्जक इति ।

अत्राचार्य्येण सदृष्टान्तं समाधानमुक्तम् । यथा कश्चन श्लोकोऽनुवाको वा आवृत्त्या समग्र एव स्फुटात् स्फुटतरो भवति, अन्तिमया चावृत्त्या दृढतम: संस्कारो जायते, तथैव ध्वनीनां प्रत्येकं क्रमेण स्फोटमकखण्डं प्रकाशयति, स्फोट: स्फुटात् स्फुटतरो भवति, अन्तिमेन च ध्वनिना पूर्णतया प्रकाशितो भवतीति । तदुक्तम्,

> नादैराहितवीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।
> आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥

सहायकग्रन्थसूची

1. वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्डम्, भर्तृहरि:, हरिवृषभकृतया स्वोपज्ञवृत्त्या संवलितम्। ड: शिवशङ्कर अवस्थी, चौखाम्बा ।
2. वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्डम्, भर्तृहरि:, विष्णुपद भट्टाचार्य्येण सम्पादितम्, पश्चिमवङ्ग राज्य पुस्तक पर्षद् ।